

УДК 316.613.4

Горохова Л.В.,

*Житомирський державний університет
імені Івана Франка (м. Житомир)*

СТРАХ І РИЗИК В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

У статті розглянуто роль та значення страху і ризику як важливих модусів буття людини. Проаналізовано їх історичний розвиток, взаємозв'язок, а також вплив на умови розвитку та існування сучасного суспільства. Автором зазначено, що емпіричні індикатори ризику можуть збігатися з індикаторами страху і катастрофічної свідомості, а категорія "страх" сполучає низку понять, а саме: тривога, ризик, небезпека і загроза.
Ключові слова: страх, ризик, безпека, існування, індивід, суспільство.

Проблема безпеки існування людини та суспільних систем на межі ХХ-ХХІ століть набуває особливої актуальності. Оскільки різноманітність і кількість загрозливих людству небезпек неухильно зростає, то сучасне суспільство визначається як суспільство ризику. Страх і ризик стають невід'ємними елементами соціального простору, вони характеризують ті проблемні поля або вразливі моменти, які загрожують безпеці суспільства. Катастрофічна свідомість утворена з відношення до реальних або потенційних небезпек, соціального самопочуття, соціальної активності населення. Страх складається з поінформованості про небезпеку, відношення до якої залежить від культурних особливостей і рівня особистісної тривожності.

Пітер Л. Бернстайл у праці "Проти богів: Приборкання ризику", відзначає, що "найбільш характерною межею нашого часу, що відрізняє його від тисячоліть далекого минулого, є наполегливі зусилля встановити контроль над чинниками ризику і невизначеності" [2, 14]. У масовій свідомості одним із індикаторів реальних і потенційних ризиків, загроз і небезпек є страх. Оволодіваючи людською свідомістю і підсвідомістю, він є однією із головних характеристик суспільства і чинить істотний вплив на його життя та хід історичного процесу.

Саме тому, в центрі наукового осмислення змін, що відбуваються на нашій планеті, актуалізується проблема безпеки людини і суспільства, виникає об'єктивна необхідність моніторингу сфери розгортання ризиків і небезпек сучасного світу, індивідуальних і масових страхів.

Метою статті є спроба усвідомлення понять страху та ризику, а також розкриття значення цих феноменів у житті сучасного суспільства.

На жаль, вітчизняна і зарубіжна наука не виробила єдиного погляду на зміст понять «страх» і «ризик». Існуючий полісемантизм в розумінні страху і ризику, створює певні труднощі їх пізнання.

Багато цінних загальнолюдських аспектів розуміння страху в історії розвитку філософської думки і сьогодні не втратили своєї актуальності. Вони відбиті в працях мислителів античності, Середньовіччя і Відродження, Нового часу, Просвітництва, німецької класичної філософії. Значний внесок у вивчення проблеми страху зроблений сучасними філософськими напрямками – екзистенціалізмом і психоаналізом. Дослідження філософсько-психологічної характеристики страху започатковані у працях Г. Гегеля, С. К'єркегора, З. Фрейда, М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, К. Ясперса, П. Тілліха й представників російської ренесансної філософії Л. Шестова та М. Бердяєва належать до ґрунтовних і змістовних досліджень позначеної проблеми. Проблема страху проаналізована в працях сучасних дослідників російської філософії І. Євлампієва, Б. Ємельянова, А. Єрмічева, А. Замалєєва, А. Королькова, І. Осипова, Л. Шапошникова та інших. В радянській науці окремі аспекти феномена страху розглядали С. Аверінцев, В. Андрусенко, М. Бахтін, П. Гайденко, а в сучасній українській філософії – А. Бичко, І. Бичко, Л. Газнюк, Є. Головаха, С. Логвінов, В. Лук'янець, Т. Лютий, Н. Паніна, В. Табачковський, О. Туренко, Н. Хамітов та інші дослідники. Основи актуарних розрахунків, серед ключових завдань яких є дослідження та групування ризиків, закладені в працях вчених Д. Граунта, Я. Вітта, Е. Галлея ще в XVII ст. Чеський вчений Я. Дангель розуміння сутності ризику виводить з філософії та економічної теорії. Важливою для філософського та загальноекономічного розуміння ризику є теорія Ф. Кнайта. Проблема ризиків і страхів отримала нове звучання у працях У. Бека, П. Бернстайла. Питання страху і ризику розглянуті також у працях Є. Головахи., В. Зубкова, Ю. Зубок, В. Кузнєцова., А. Мозгової та інших.

Суть феномена екзистенціальної тривоги (страху) чудово виражається російською формулою: "робити щось на свій страх і ризик". Мало можна знайти таких хороших, чітких і лаконічних формул, які б виражали суть екзистенціального рівня існування людини.

Страх очікування негативних подій і процесів, які оцінюються людьми як можливі безпосередньо для них або для їх нащадків, відігравав важливу, а в деяких випадках навіть вирішальну роль в житті людини і суспільства. Тривога перед невідомим і незрозумілим глибоко вкорінена в людському мисленні. Деякі мислителі вважали цей

аспект людського існування одним з найбільш важливих в житті людини. Відомий французький філософ Альберт Камю зазначав: "Людина свідомо рівно настільки, наскільки не приховує від себе свого страху" [4, 64].

Особливістю страху в традиційному класичному сенсі є його наочна спрямованість. Ми боїмося чогось визначеного, це страх перед чимось. Людина відчуває неприємні емоції, переживання чогось небажаного, намагається його уникнути. Якщо тваринам притаманна єдина форма страху, то людині властивий інший стан: тривога, неспокій, стан дискомфорту, не прив'язаний до якоїсь певної причини. Відмінність цього стану полягає у відсутності наочної віднесеності. Зазначимо, що С. К'єркегор розрізняв страх-боязнь (чогось визначеного) і страх-тривогу (безпредметне фундаментальне почуття, стан). На думку філософа, саме страх-тривога є першоосновою людської екзистенції у цьому світі.

Аналіз історії показує, що страх перед невідомим майбутнім, спроби осмислити його в контексті можливого майбутнього є тривалою традицією, реальною як для культури, так і для релігійної й філософської думки. Страх перед майбутнім, що йде з минулого, постає для особи як вторинна інформація, тобто та, яку він отримує з освітніх інститутів, засобів масової інформації, релігійних проповідей, філософських текстів, літератури і мистецтва. Історична тенденція полягає у зсуві вектора страхів: від інверсійних страхів, спрямованих на дії зовнішніх по відношенню до людей сил, до страхів, обернених усередину, тобто до страхів людини і людства перед самими собою. Ця тенденція знайшла свій вираз у філософській думці, зокрема в енвіайронменталізмі як новому світогляді, який спонукає людину відчувати свою провину перед оточенням і потерпати від своєї власної руйнівної активності.

У новітній час вектор катастрофізму неухильно зміщується від страху перед природними катастрофами у бік страху людства перед самим собою, перед тими руйнівними силами, які приховані в особі, організаціях, співтовариствах і силах, що розв'язуються як окремою людиною, так і групами людей. Філософія екзистенціалізму, фрейдизм, а також енвіайронменталізм, що розвинувся в останні десятиліття є підтвердженням цього зрушення. Руйнівні сили природи, звичайно, діють як і раніше, але вони відійшли у сферу технічних, технологічних інтересів, організаційних зусиль, спрямованих на передбачення можливих збитків і зменшення повсякденних ризиків. Прогнози погоди, де життєрадісні диктори інформують телеглядачів про вірогідність стихій, ураганів, повеней, штормів, циклонів і т. ін., достатньо наочні в цьому вошенні. Філософія ж міцно змістилася у бік осмислення руйнівного початку, прихованого в людині.

У філософії ХХ століття осмислення поняття страху обернене своїм вектором у зворотний бік від макроісторичних побудов філософії історії. Страху переміщуються усередину мікрокосму людської особистості. Відповідно, найбільш розроблена тема страху в таких психологічно-орієнтованих філософських напрямках, як екзистенціалізм і фрейдистський психоаналіз.

Інший впливовий напрям у філософії ХХ століття, де екзистенціал страху виконує важливу роль – фрейдизм і психоаналіз. Ранній фрейдизм також розрізняв два види страху – перед зовнішньою небезпекою і глибинний ірраціональний страх. Останній, як і сартрівський страх, є страх перед самим собою. Проте його природа інтерпретується інакше: фрейдистський страх – це страх перед несвідомими руйнівними інстинктивними силами, сконцентрованими в людині, перед імпульсами, які прориваються з глибин людської особистості. Така інтерпретація страху актуалізує негативні сторони свободи, показуючи, що остання, якщо вона не надихається моральною відповідальністю, не соціалізована, може обернутися антисоціальною, вихором руйнування. Нереалізовані бажання, що залишилися поза культурними сенсами і етичними нормами, приховують в собі гігантську катастрофічну силу. Безстрашна сартрівська людина, що відкинула всі зовнішні авторитети і страхи, перетворюється в демона-руйнівника. Вона вільна і не боїться навіть самого себе, тому вона є небезпечною для суспільства. Психоаналіз показує, що людству не слід зовсім відмовлятися від страху і від культури, навіть якщо вони носять репресивний характер.

Індивідуальні страхи нескінченні за своїм змістом. Проте типологічно, вони можуть бути розділені на суто особові страхи і страхи, що поділяються багатьма людьми (групою, суспільством, людством в цілому).

Масові ж страхи є соціально прийнятною формою, в якій знаходять вираз індивідуальні страхи. Масові страхи створюються в процесі соціальної і культурної комунікації. Достатньо часто вони стереотипізовані. Масовими можуть бути визнані будь-які загальнопоширені страхи. Такі страхи відображають ієрархію цінностей і переваг, що склалися в певному суспільстві, його верствах і групах. Їх зміст охоплює найбільш значущі сфери індивідуального і суспільного життя. Масові страхи часто орієнтовані на ситуації, що складаються в соціальному середовищі, їх динаміка гнучко слідує за цими ситуаціями як і будь-який масовий настрій.

Як елемент масових настроїв страхи достатньо рухомі, вони можуть доходити до рівня паніки. Інколи, хвилі страхів подібні до клапана, функція яких полягає у "випуску пару", тобто зниженні рівня тривожності, що накопичився в суспільстві. В той же час деякі страхи затримуються достатньо довго, зберігаючись як значущий елемент загального емоційного тла соціального життя. Такі страхи запам'ятовуються надовго. Зазвичай вони виникають навколо серйозних проблем і лих, таких, наприклад, як війна, тривала економічна або політична криза, революція. Подібні масові страхи відкладаються в "колективній пам'яті відчуттів" того або іншого суспільства і йдуть в "скарбничку" культурної спадщини. Так, жах перед татаро-монголами, що колись спалювали міста і вбивали їх жителів, був пронесений через сторіччя. Інший приклад: отоження німця з фашистом і страх перед ним як перед фашистом зберігався досить довго після закінчення Другої світової війни.

Розглядаючи цей аспект страху зробимо два зауваження: по-перше, страх може вести не тільки до попередження лих і катастроф, а й до їх втілення в реальність. Іншими словами, страх може продукувати точно ті події, яких люди боялися, так звані пророцтва, що самореалізуються. Почуття страху перед злочинцями часто провокує людей на злочинні дії, тоді як страх війни може викликати "гарячу війну". По-друге, страх може вкрай помилково стимулювати людей, групи і суспільство, примушуючи їх робити непотрібні і часто шкідливі дії, що приводять до розтрати людських і матеріальних ресурсів.

Антропологи, вивчаючи проблему страхів і ризиків, дійшли висновку, що культура, норми і цінності є визначальними в оцінці небезпек і ризиків. Таким же чином культура визначає і страхи. Деякі поширені страхи в

масовому суспільстві розглядаються як елементи масової культури. Нерідко люди випробовують страх по відношенню до чогось уже визначеного, тільки тому, що в їх культурі це щось вважається страшним. Наприклад, масони страшні не тому, що джерелом заповідної ними шкоди є сімейний, особистий або історичний досвід, а тому, що існують відповідні культурні забобони. Те ж саме можна сказати і про поширені страхи перед певними предметами, об'єктами і ситуаціями, починаючи від простого марновірного страху перед чорним котом, що перейшов дорогу, до такого ж по суті марновірного страху перед "магічними" числами і розташуванням зірок.

Страхи мотивують поведінку, викликаючи низку реакцій як активних, так і пасивних. Дія, що здійснюється під впливом страху, може виявитися як конструктивною, допомагаючи людям уникнути небезпеки, так і руйнівною, часто безглуздо-іраціональною, як це трапляється іноді у разі масової паніки. Агресія під впливом страху є не менш рідкісним типом реагування на страхи, чим втеча із зони небезпеки. Пасивна поведінка, з іншого боку, майже завжди є прогративною стратегією. Активні і пасивні типи поведінки є важливими складовими процесів соціальної мобілізації і демобілізації. Страх, виправданий чи ні, може викликати активну реакцію, спонукаючи людей діяти в напрямі, який здається їм необхідним для попередження небезпек. У багатьох випадках страх відіграє мобілізуючу роль, спонукаючи людей здійснювати вчинки, які дозволяють уникнути негативного розвитку подій.

Хоча в суспільстві завжди існує якийсь загальний підсвідомий базальт (використовуючи термін Карла Юнга) або екзистенціальний страх, велика частина масових страхів має специфічний характер, зазвичай чітко вказуючи на джерело небезпеки. До подібних страхів сучасного світу можна віднести, зокрема, технологічні катастрофи, тероризм, ядерну або тотальну війну. Існують такі страхи, як боязнь (у К'єркегора це страх-боязнь перед чимось визначеним) різних міжнародних криз, цивільних і міжетнічних конфліктів; страх перед глобалізацією світу і втратою національної ідентичності, геноцидом, окупацією країни іноземною владою; захопленням влади певною агресивною групою або ж власним урядом, що зрадив національні інтереси і перетворився на провідника чужорідних іноземних впливів. Люди також випробовують страх перед диктатурою і масовими репресіями; вони побоюються раптових економічних криз, поганого урожаю, природних лих, типу повеней, ураганів або засух, спалахів епідемій. Характер кожної з загроз настільки своєрідний, що це фактично робить неможливим створення загальносоціологічної теорії страху, екзистенціалу, в якому надто переплетені емоційний і когнітивний компоненти. Існують теорії авторів яких розводять поняття екзистенціального страху і тривоги.

Тема ризиків і страхів, які з ними пов'язані, сьогодні отримала нове звучання у межах соціальної теорії. Німецький соціолог Ульріх Бек звернув увагу на ту обставину, що процес модернізації суспільства, розпочатий разом з індустріалізацією, врешті-решт породив нові соціальні конфігурації – "суспільство ризику". У. Бек зазначає: "Рушійну силу класового суспільства можна сформулювати однією фразою: "Я хочу їсти!" Рушійна сила суспільства ризику виражається фразою: "Я боюся!" Місце суспільства потреби займає суспільство страху" [1, 60]. Відповідно, основною цивілізаційною кваліфікацією в політичному і біографічному плані стає здатність обходитися із страхом і невпевненістю.

На думку У. Бека, сучасний світ поки не вийшов за межі модерну, тобто не перейшов до постмодерну. Швидше, з класичної, індустріальної стадії він розвинувся в стадію суспільства ризику, зберігаючи при цьому багато рис попереднього розвитку. Можливо, вчений багато в чому має рацію, враховуючи світ після Чорнобиля.

Широке проблемне поле вчений багато в чому має рацію, враховуючи світ після Чорнобиля. Широке проблемне поле вчений багато в чому має рацію, враховуючи світ після Чорнобиля. Широке проблемне поле вчений багато в чому має рацію, враховуючи світ після Чорнобиля. Широке проблемне поле вчений багато в чому має рацію, враховуючи світ після Чорнобиля.

Аналіз понять, пов'язаних з ризиком, наведений в роботі Ю.А. Зубок [3, 76]. Під небезпекою розуміється можливість або загроза лиха, нещасного випадку, катастрофи. Небезпечними вважаються явища, здатні нанести втрату, збитки. Визначення ризику через небезпеку широко використовується в цілому низку досліджень, де їх значення співпадає, позначаючи вірогідність настання негативних або катастрофічних подій, здатних загрожувати людям, завдавати матеріального збитку, руйнівно діяти на навколишнє середовище. "Ризик" в цьому випадку уживається в значенні вірогідності негативної події, можливості втрати, збитку, потенційної небезпеки, отримання небажаних результатів, а також стилю соціального управління в умовах невизначеної ситуації.

Таким чином, ризик може об'єктуватися і актуалізуватися в масовій свідомості як страх, при цьому страх присутній при "ризикованій дії" і визначає цю дію. Ризик поєднує в собі розпізнавання небезпеки і елементи опору страху. При інтенсивному прояві страху виключається ризикована поведінка.

Емпіричні ж індикатори ризику можуть збігатися з індикаторами страху і катастрофічної свідомості. У цьому зв'язку А.В. Мозгова пише: "Ризик ми визначаємо як потенційну можливість загрози майбутніх втрат (збитків), обумовлених суб'єктивним рішенням. Типологію ризиків ми будемо на базі категорії "збитків":

- матеріальний (втрата майна, власності)
- фізичний (погіршення, втрата здоров'я)
- психологічний (стрес, втрата контролю над своєю життєвою ситуацією)
- соціальний (втрата роботи, службового положення, статусу)
- моральний (зміна життєвого устрою, злам життєвих планів)
- економічний (фінансові втрати, втрата або знецінення заощаджень)" [5, 28-29].

Виходячи із запропонованого підходу до вимірювання страхів у межах катастрофічної свідомості і підходу до вимірювання ризиків, можна зробити висновок про збіг емпіричних показників цих понять, а отже, накладення категорій страху і ризику, які в значній мірі розрізняються.

Страх і ризик конструктивні, вони роблять людину готовою до несподіванок. Відсутність тривоги – це

неготовність до несподіванок. Як говорив Геракліт, якщо ти не чекаєш несподіваного, то не пізнаєш сокровенного. Це і є той самий страх і ризик, який в деякому сенсі є загальним змістом всього буття людей, а одним з основних завдань нашого життя є інтеграція цього страху і ризику. Завдання науковців полягає в інтеграції цього страху і ризику у філософію життя людини. Іншого шляху немає.

Л і т е р а т у р а

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 60.
2. Бернстайл П.Л. Против богов: Укрощение риска. – М.: Мысль, 2000. – С. 14.
3. Зубок Ю.А. Риск в социальном развитии молодежи // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 1. – С. 147 – 162.
4. Камю А. Бунтующий человек. М.: Издательство политической литературы, 1990, – 415 с.
5. Риск в социальном пространстве / Под ред. А.В. Мозговой. – М., 2001. – С. 28-29.